

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA KONSEPT VA TUSHUNCHA

Gulbahor Nuriddinovna Abdullayeva

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7749759>

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda konsept, unga berilgan nazariyalar, rus, ingliz tilshunoslari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlardan olingan misollar, fikr-mulohazalarga va tushuncha va konsept terminlarini farqlanishiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: konsept, tushuncha, so'z, leksik ma'no, ingliz tili, o'zbek tili.

Tilshunoslarning ko'pchiligi (V.Demyankov, V.Karasik, V.Maslova, S.Vorkachev, M.Pimenova) "konsept", "tushuncha" va "ma'no" atamalarini farqlash zarurligini ta'kidlaydilar, chunki differentsiatsiya voqelik haqidagi bilimlarni o'zlashtirish, tushunish va ifodalash jarayonlarida o'z rollarini belgilash uchun zarurdir.

Yana bir mashhur olim V.Z.Demyankov "Konsept" atamasining ma'nosi, etimologiyasi, turli tillardagi shakllari hamda ta'riflari haqida maqolalar e'lon qilgan. U o'zining "Термин «концепт» как элемент терминологической культуры" maqolasida "konsept" va "tushuncha" so'zlarini tarixiy dubletlar ekanligi, biroq, endilikda ilmiy va noilmiy foydalanishda ularning o'zaro farqlanishi haqida fikr-mulohazalarini bayon etish barobarida ularga shunday ta'rif beradi: "Konsept - og'zaki belgining mazmun tomoni, tushuncha esa voqelik. Ular inson hayotining aqliy, ma'naviy yoki hayotiy muhim moddiy sohasiga tegishli bo'lgan, odamlarning ijtimoiy tajribasi bilan rivojlangan va mustahkamlangan, ularning hayotida tarixiy ildizlarga ega bo'lgan, ijtimoiy va subyektiv ravishda tushunilgan jarayonlardir". [10, 606-622.]

Tilshunoslikka oid adabiyotlarni ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchilarning fikrlari, yondashuvlari turlicha bo'lgan. Bunday yondashuvlarning ba'zi birlarida o'xshash va ba'zilarida farqlanuvchi xususiyatlarni topish mumkin. Bu masalaning eng obyektiv manzarasini olish uchun quyidagi munosabatlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq: "konsept-so'z", "konsept - ma'no" va "tushuncha-ma'no- konsept".

Tushuncha va leksik ma'no o'rtasidagi munosabat haqida gapirganda, so'zda faqat bitta tushuncha borligini, lekin u bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkinligini yodda tutish kerak. Tushuncha butun insoniyat uchun umuminsoniy, lug'aviy ma'nolar esa milliydir. Masalan, inson tanasining turli qismlarini bildiruvchi inglizcha hand va arm, foot va leg so'zlari rus va o'zbek tillarida har bir juftlik uchun faqat bitta so'zga to'g'ri keladi - ruka/qo'l va noga/ayok (qo'l va qo'ldan iborat bo'lgan yoki oyoq va oyoq iborat bo'lgan a'zolar), ularning ma'nolari ingliz tilidagi so'zlar orasida bo'lingan belgilarni o'z ichiga oladi. Bu shuni ko'rsatadiki ingliz, rus va o'zbek tillarining lug'aviy tizimidagi farqlar bilan bog'liq, balki xalqlarning dunyo haqidagi tushunchalaridagi farqlar bilan bog'liq. Ular real dunyo predmetlari va hodisalari juda xilma-xil va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadiki, har bir tilda tushunchalar, so'ngra ular orqali leksik ma'nolarni shakllantirish uchun o'ziga xos chiziqli tanlash imkoniyati mavjud.

Ma'no o'z mazmuniga ko'ra tushunchadan kengroq bo'lishi va hukm komponentini yoki boshqa tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi mumkin. Hajmi jihatidan, ya'ni voqelik obyektlari bilan o'zaro bog'liqlik nuqtai nazaridan, agar u obyektlarning faqat ma'lum xususiyatlarini aks ettirsa, ma'no tushunchadan ham torroq bo'lishi mumkin, tushuncha esa obyektlarning yanada chuqurroq va muhim belgilarini o'z ichiga oladi. So'z va tushunchalarning o'ziga xosligi haqida gapirish to'g'ri emas, shuningdek, ularning to'liq farqi haqida gapirish ham to'g'ri emas. Har qanday so'zning leksik ma'nosi til tarkibining tarkibiy elementiga aylangandan so'ng mantiqiy

kategoriya bo'lmay qoladi va til hodisasiga aylanadi. Tushuncha va leksik ma'no shakllanish yo'li bilan bir-biridan farq qiladi – birinchisi predmet va tafakkurni, ikkinchisi – obyekt, tafakkur va til tuzilishini o'z ichiga oladi. [6]

“Tushuncha va konsept” munosabatlarini ko'rib chiqishda asosan ikta yo'nalish mavjud. Birinchi yo'nalish vakillari tushuncha va konsept atamalarini ma'nosini tenglashtirishga va ularni bir-birini o'rnini bosuvchi sinonim sifatida qarashgan. Muammoning bunday ko'rinishi tushuncha va tushunchani bir-biriga yaqin hodisalar deb da'vo qiluvchi G.Lakoff, V. Postovalova, N. Shvedova, M. Nikitin, A. Babushkin, A. Xudyakov va boshqalarning asarlarida keltirilgan; “Hozirda tilshunoslar “tushuncha” atamasini klassik ma'nosida deyarli qo'llamaydilar va “konsept” deb ataladigan psixik tuzilmalar haqida gapirishni afzal ko'radilar.[7]

«Konsept» va «tushuncha» bir-biriga teng emas: birinchi atama o'z mazmuniga ko'ra ikkinchi atamaga qaraganda ancha kengroqdir, chunki butun har doim uning qismidan ko'proq hajmli bo'ladi. Bunday tushunishni P.Abelard, M.Pimenova, I.Sternin, V.Karasik, G.Slyshkin, L.Cherneyko, V.Maslova va boshqalar asarlarida kuzatish mumkin. Konsept va g'oyaning bir butun va bir qismi sifatidagi munosabati haqidagi fikrlarni konseptualizm asoschisi Per Abelard (1079 1142) asarlarida uchratish mumkin. Uning fikricha, konsept namoyon bolish doirasi ancha xilma-xil bolib, unga his-tuyg'ular, sezgi, affektlar, hislar va boshqalar kiradi [24]. Tushuncha ma'lum bir obyekt yoki hodisa haqidagi fikr bo'lsa, kontsept obyektning ichki xususiyatlarini ko'rsatadigan individual tuyg'udir (ular unchalik muhim bo'lmasligi mumkin): tasvirlar, belgilar, his-tuyg'ular, baholashlar, boshqacha qilib aytganda, " g'oya nafaqat mavhum, balki aniq-assotsiativ va hissiy-baholash xususiyatlarini o'z ichiga oladi" [16, p.5]

Konsept tushunchaning mazmuni. Tushuncha konseptning tarkibiy qismlaridan biridir. Konsept tegishli tushunchadan tashqariga chiqishi va bir qator boshqa konseptlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, “suv” tushunchasi “pul”, “hayot”, “axborot”, “ong” va boshqa tushunchalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Konsept tushunchaga qaraganda semantik jihatdan chuqurroq, boyroqdir; u inson ruhiy olamiga, madaniyati va tarixiga yaqin; shuning uchun u o'ziga xos xususiyatga ega. Ushbu ruhiy tuzilmaning mazmuni yangi xususiyatlar orqali doimiy ravishda takomillashtirilishi mumkin [8, p. 27], shunday qilib, taxmin qilish, tasavvur qilish, so'z atrofida hissiy aura yaratish uchun joy qoldiradi. Kontseptlarni ideallashtirilgan kognitiv modellar [23], kognitiv metaforalar [22] va bizning tajribamiz va dunyo bilan o'zaro ta'sirimiz tashkilotlarini ifodalash uchun taklif qilingan ramkalar va skriptlar [14] sifatida tavsiflanishi mumkin. Konseptning tushunchadan farq qiladigan muhim belgilaridan biri bu kategoriyalar doirasida bilish va voqelikni aks ettirishning boshqa printsiplari bilan bog'liq bo'lgan assotsiativ-tasavvur qatlamining mavjudligidir. Til konsepti semantikasining yana bir ixtiyoriy komponenti - bu so'zning "etimologik" xotirasi, ya'ni lingvistik belgining asl maqsadi, tarixi, mentaliteti va ona tilida so'zlashuvchilarning qadriyatlar tizimi bilan bog'liq bo'lgan semantik xususiyatlari.

Konsept bilan solishtirganda, tushunchalar soddaroq tuzilishga ega, ular "temir tamoyillari", "sof ratsionallik" [32, b. 98], mantiqiy asos bilan tavsiflanadi. Konsept “kichik mantiqiy” birlikdir [9, 75-bet]- ancha shartli, murakkab, kamroq tizimli, ko'p o'lchovli va shuning uchun semantik jihatdan noaniq, aniq chegaralari bo'lmagan birlik. I. Kobozeva konseptni “sodda, arziyas, kundalik” [1, 48-bet] bir narsa deb belgilaydi. Bizning pozitsiyamiz shundan iboratki,

bir konseptning mazmuni ham sodda, ham ilmiy tushunchalarni – uning semantik elementlari sifatida o'z ichiga olishi mumkin.

“Konsept”, “tushuncha” va “ma’no” atamaları o’rtasidagi farq to’g’risidagi ko’tarilgan masala quyidagi xulosalarga kelishi mumkin. Bu atamalarni farqlash muammosi hozirgi zamon tilshunosligidagi eng dolzarb va hal qilib bo’lmaydigan muammolardan biri bo’lib qolmoqda. Tadqiqotchilar bu so’zlarning ham birlashtiruvchi, ham o’ziga xos xususiyatlarini kuzatadilar. Muallifning fikricha, “leksik ma’no”, “tushuncha” va “konsept” turli atamalardir. Ular o’zaro bog’liq, ammo ekvivalent emas. Ular fikrlashning o’xshash toifalariga mansub, ammo munosabatlarning turli tizimlarida qabul qilinganligi oqilona ko’rinadi. Konsept- bu tushunchaning tuzilishidagi bilish, ma’no va tushunishning o’zaro bog’liqligi nuqtai nazaridan qaraladigan psixik birlik. U inson ongida tushunchaning aksi sifatida, so’z ma’nosi bilan so’z ifodalagan tushuncha mazmunining yaqin o’zaro ta’siri natijasida vujudga keladi. Qolaversa, konsept shunchaki ensiklopedik bilimlar majmuyi emas, u faqat millat mazmuniga tegishli ma’lumotlarni ifodalaydi.

References:

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997. С 5
2. <https://www.online-translator.com/contexts/english-russian/pathos>
3. Clark, H., & Marshall, C. (1981). Definite Reference and Mutual Knowledge. Elements of Discourse Understanding. Cambridge University Press, pp. 10-63. [in English]
4. Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2007). Cognitive Linguistics. Moscow: AST-Vosok-Zapad, 314 p. [in Russian]
5. Croft, W., & Alan, D. (2007). Cognitive Linguistics. Cambridge: CUP. 365p. [in English]
6. Journal of History Culture and Art Research (ISSN: 2147-0626) Concept_vs_Notion_and_Lexical_Meaning
7. Babushkin, A.P. (ed.) (1996). Types of concepts in language lexical-phraseological semantics. Voronezh: Publishing house of Voronezh State University, 104 p. [in Russian]
8. Boldyrev. N.N. (2001). Concept and word meaning. In: Sternin, I.A. (ed.), Methodological problems of cognitive linguistics: a scientific publication, (pp.25-36). Voronezh: VGU. [in Russian]
9. "Baxt" konseptining o'zbek tilida antonimlar orqali lingvomadaniy verballashuvi. Sultonona O'g'ilshod
- 10 2.В.З.Демьянков Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла: Сборник статей в честь академика Н.Ю.Шведовой / Отв. ред. М.В.Ляпон. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2007. (РАН: Институт русского языка им. В.В.Виноградова). С.606–622.
11. 4.Кубрякова Е.С. Концепт / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина // Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.С.90-92.
12. .Соломоник А. Семиотика и лингвистика. - М.: Молодая гвардия, 1995. С.246.
13. .Колесов В. В. Язык и ментальность. - СПб, 2004.С.19-20
14. Fillmore, Ch., & Atkins, B.T. (1992). Toward a Frame-Based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbors. In: Adrienne Lehrer and Eva F. Kittay (eds.), Frames, Fields and Contrasts, (pp.75-102). Hillsdale N.J.: Lawrence Erlbaum. [in English]

15. Рахматова М.М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида “гўзаллик” концептининг лисоний хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Бухоро-2019.13-бет
16. Мардиев Т. “Бахт” концептининг лингвوماданий ва семантик талқини (инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида)// “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим” (Илмий ахборотнома журнали). – Самарқанд:СамДЧТИ нашриёти, 2016, №10.Б.36-44.
17. Kolesov, V.V. (2012). Conceptology: Summary of lectures delivered in September - December 2010. St. Petersburg, 168 p. [in Russian]
18. Korovina, I.V. (2010). Correlation of the terms “sign”, “referent”, “denotation” and “concept” as the basic elements of reference. Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky, 4(1):332-336. [in Russian]
19. Kubryakova, E.S. (2004). Language and knowledge. On the way to getting knowledge about language: part of speech from the cognitive viewpoint. The role of language in learning the world. The Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences. Moscow: Yazyki slavyanskoi kultury, 555 p. [in Russian]
20. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press. [in English]
231. Lakoff, G. (1987a). Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago: University of Chicago Press. [in English]
22. Neretina, S.S. (1995). Word and text in medieval culture. Abelard’s conceptualism. Moscow, AST, Vostok-Zapad. 315 p. [in Russian]